МОВОЗНАВСТВО

УДК 81.23

М.В.ГОГОЛЬ У СПРИЙНЯТТІ НІЖИНСЬКИХ СТУДЕНТІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АСОЦІАТИВНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ)

Нещерет О.І.

У статті дається лінгвістичний, психолінгвістичний та психологічний аналіз вербальних асоціацій на слово "Гоголь", отриманих у результаті проведення асоціативного експерименту в НДУ ім. М.Гоголя.
Ключові слова: вербальні асоціації, асоціативний експеримент, слово-стимул, реакції-словоформи, реакції-словосполучення, асоціації за суміжністю, асоціації за схожістю, безпосередні реакції, опосередковані реакції, детермінаційні реакції, класифікаційні реакції, стандартні реакції, індивідуальні реакції.

В статье предлагается лингвистический, психолингвистический и психологический анализ вербальных ассоциаций на слово "Гоголь", полученных в результате проведения ассоциативного эксперимента в НГУ им. Н.Гоголя.
Ключевые слова: вербальные ассоциации, ассоциативный эксперимент, слово-стимул, реакции-словоформы, реакции-словосочетания, ассоциации по смежности, ассоциации по сходству, непосредственные ассоциации, опосредованные реакции, детерминационные реакции, классификационные реакции, стандартные реакции, индивидуальные реакции.

The article offers a linguistic, psycholinguistic and psychological analysis of the verbal associations with the word Gogol obtained during the associative experiment at Nizhyn State Gogol University.
Key words: verbal associations, associative experiment, incentive word, reactions word forms, reactive word combinations, associations by contiguity, associations by similarity, immediate association, remote association, determinative association, classification reactions, standard reactiory, individual reactions.

Для більш повного розуміння окремих фактів мови необхідним є вихід за межі лінгвістики у сферу тих психічних процесів індивіда, за допомогою яких мовний матеріал організовується у людському мозку і в потрібний момент дістається. Експериментальним шляхом, зокрема через проведення асоціативних експериментів і побудову на основі їх результатів асоціативно-вербальної сітки, можна виявити системність образу світу носіїв тієї чи іншої культури і тим самим систему їх культурних стереотипів. Асоціативний експеримент фіксує актуальне для людини психологічне значення слова, більш явно показує відмінність його реальної семантики від значення, поданого у словнику, виявляє простір асоціювання, який виходить далеко за межі словникових статей і є психічною реальністю "живого" слова. Тому не випадково вербальні асоціації є основою досліджень у лінгвістиці, психології, психолінгвістиці, теорії комунікації тощо.

З метою з'ясування сприйняття студентами імені "Гоголь", чиє ім'я носить виш, у якому вони навчаються, і був проведений асоціативний експеримент. У ньому взяли участь 50 досліджуваних – студентів ІІ курсу філологічного факультету НДУ ім. М.Гоголя. Як слово-стимул запропоноване одне слово конкретного значення – Гоголь. У завданні досліджуваним пропонувалося написати перші слова на цей стимул, які спали на думку. Час відповіді обмежувався 3 хвилинами, кількість реакцій не обмежувалась. У результаті було отримано 212 відповідей-реакцій.

З лінгвістичної точки зору нас цікавлять формальні граматичні особливості відповідей-реакцій.

За нашими спостереженнями, виділяються два основні типи реакцій: реакції-словоформи і реакції-словосполучення (реакції-вирази, реакції – власні назви). Аналіз відповідей-реакцій на слово-стимул іменник "Гоголь" показує, що найбільш поширеним видом реакцій є словоформа (172 реакції – близько 81%). З них 163 (94%) – іменники в називному відмінку, 9 (5%) – прикметники. Серед іменників 19 (11%) – власні назви (назви творів), 6 (3,6%) – власні назви, що стосуються імені Гоголя та імен персонажів його творів. Реакції словосполучення складають близько 18% (40 реакцій). Серед словосполучень значний відсоток власних назв (назв творів) –16 (40%). Таке співвідношення видів реакцій обумовлено, з одного боку, вимогою завдання, а з іншого – лексико-граматичними особливостями слова-стимулу: конкретного іменника в називному відмінку однини.

Психолінгвістичні коментарі мовленнєвих дій досліджуваних в асоціативному експерименті потребують вказівки на те, що такі дії є складовими власне мовленнєвої діяльності, а отже, асоціативні пари, набори ключових слів, отримані в експерименті, є текстами-виразами, які не мають конститутивних ознак речення (предикативності, модальності тощо), спрямованих безпосередньо на комунікацію. Спостереження над реакціями на слово-стимул "Гоголь" показують, що реакції-словоформи і реакції-словосполучення – це непредикативні словосполучення, створені відповідно до завдання експериментатора, в яких відповідь-реакція, по-перше, узгоджена зі словом-стимулом в усіх граматичних формах (Гоголь – відомий, знаменитий, екстравагантний тощо); по-друге, узгоджувана з означуваним словом тільки у відмінку і, як правило, у числі (прикладка) (Гоголь – відома людина, Гоголь – письменник, чоловік, статуя тощо).

З психологічної точки зору важливо зазначити, що усі види вербальних асоціацій є окремими випадками двох найбільш загальних типів будь-яких асоціацій: асоціацій за суміжністю (у часі або просторі) та асоціацій за схожістю. Окрім безпосередніх реакцій на слово-стимул в матеріалах, що розглядаються нами, є ряд відповідей, які можуть бути визначені як опосередковані. Серед безпосередніх реакцій слід виділити асоціації за суміжністю, до яких відносяться асоціативні пари слів, що не мають спільних суттєвих ознак у своєму змісті (Гоголь – бібліотека, Ніжин, Україна, Полтавщина – всього 4%, різних – 4%) та асоціації за схожістю. Тут виявлені два підтипи: а) детермінаційні, які є парами слів, у яких зміст одного члена (значення процесуальної або непроцесуальної ознаки) входить до змісту іншого як одна з ознак цього змісту: Гоголь – людина, геній, талант, письменник, містик, мудрець тощо (всього асоціацій 52%, різних – 34%); б) класифікаційні – пари слів, які мають у своєму змісті як мінімум одну спільну суттєву ознаку. Вони досить різноманітні і включають асоціативні пари, співвідносні з членами різних лексико-семантичних, тематичних та інших полів і груп: Гоголь – книги, п'єси, поезія; Гоголь – "Вій", "Ніс", "Портрет"; Гоголь – театр, спектакль, сцена тощо (всього асоціацій 72%, різних – 39%).

До опосередкованих реакцій відносяться асоціативні пари, у яких відповідь-реакція не має безпосередніх відношень із словом-стимулом і пов'язана з ним за допомогою якогось третього (формально невираженого) члена. Схематично зв'язок стимулу і реакції у цьому випадку може бути представлений таким чином: слово-стимул – відповідь-реакція: Гоголь – (герой його твору) нечиста, черевичок, Гоголь – (університет) знання, сходи, Labore et zelo тощо (всього асоціацій 7,5%, різних –14,9%).

Таким чином, найбільш поширеними реакціями на іменник "Гоголь" є безпосередні реакції за схожістю (детермінаційні та класифікаційні). Незначний відсоток відповідей – це реакції за суміжністю. Такий розподіл відповідей-реакцій також значною мірою обумовлений лексико-граматичними властивостями слова-стимулу. Крім того, отримані дані ще раз підтверджують, що відношення суміжності і схожості, що відображають основні види відношень між явищами об'єктивної дійсності, лежать в основі виникнення і закріплення в мовній свідомості людей переважної більшості словесних асоціацій. Проте в реальних процесах породження вербальних асоціацій в асоціативному експерименті на перше місце висуваються вже дещо інші механізми.

За нашими спостереженнями, існує значна відмінність, перш за все, у породженні стандартних (стереотипних) і індивідуальних (окремих) реакцій в умовах асоціативного експерименту. Масове відтворення реакцій свідчить, перш за все, про автоматичну актуалізацію і механічне (бездумне, нетворче) тиражування тих реакцій, які з самого початку (у філогенезі) виникають на основі відношень суміжності або схожості, але закріплюються (в онтогенезі) у мовній свідомості людей, головним чином, як результат прочитаного і почутого, тобто на основі спільного знаходження слів у текстах (функціональна суміжність) [3, с. 144].

Стандартними ми вважаємо реакції з частотностями більше 2. Їх було всього 153, різних – 18. Реакції з частотністю 2 утворюють, можна сказати, проміжну (між стандартними і одиничними реакціями) ділянку асоціативного поля. Проте за характером породження в асоціативному експерименті вони, в основному, тяжіють до стандартних реакцій (тобто реакцій за функціональною суміжністю). Очевидно, правомірно допустити, що при розширенні експерименту (збільшенні числа випробовуваних, часу відповіді тощо) частотність багатьох з них зростатиме. Реакцій з частотністю 2 було всього 24, різних – 12.

У свою чергу, механізми породження реакцій з частотністю 1 (49 реакцій, тобто близько 26,4%) досить різноманітні. Одиничність появи тієї або іншої реакції сама по собі зовсім ще не свідчить про невідтворюваність (нестандартність) такої реакції. Незвичайні (творчі, пошукові тощо) реакції взагалі з'являються надзвичайно рідко. Причини ж окремості тієї або іншої реакції бувають надзвичайно різноманітними. Усі реакції з частотністю 1 можна розділити на дві групи. Більш поширеними є реакції, що мають родинні зв'язки з іншими реакціями (4,9%). У переважній більшості це члени

словотворчих гнізд у різних реакціях: містик (містика), геній (геніальність), знаменитий (знаменитість), поет (поезія). Одиничність цих реакцій можна розцінювати як словотворчо обумовлену. Значна частина даних відповідей-реакцій зустрічається лише у формі реакцій-словосполучень. Породження таких реакцій взагалі суперечить умовам завдання, і, отже, їх одиничність сповна закономірна. Крім того, реакції-словосполучення – це, як правило, уточнення слова-стимула (людина, відома людина), або розчленовані (що конкретизують) позначення понять, що зазвичай виражаються стандартними реакціями; отже, за своїм лексичним складом ці реакції змикаються із стереотипними (твори – твори незвичайні; письменник – письменник український і російський, письменник таємничий; література – література зарубіжна).

Рідше зустрічаються реакції, що не мають родинних зв'язків з іншими реакціями. Це по-перше, реакції, що є членами різноманітних тематичних рядів і груп (1,2%). Переважна більшість одиничних реакцій, що не мають родинних зв'язків з іншими реакціями, входять до складу тематичних рядів і груп, що утворюються відповідями досліджуваних, тобто можна сказати, що вони підтримані тематично: Гоголь – пари, статуя, черевичок, людина, особа, дядько, талант, мудрець, філософ, театр, спектакль, сцена, визнання.

По-друге, власне індивідуальні реакції (13,5%). Породження окремих реакцій досліджуваними в асоціативному експерименті відбувається на основі творчих, пошукових процесів, у яких здійснюється індивідуальне зближення понять за суміжністю або схожістю, внаслідок чого створюються нові асоціативні пари: черевичок, зима, синтаксис, безграмотність, екстравагантний, глухий, безпомічний, портрет, зима, привид, чорний, жахи, нечиста, Полтавщина, цікавість тощо. Серед них також зазначаються специфічні реакції-словосполучення: летаргічний сон, похований заживо, Labore et zelo, 218 аудиторія, студентське життя, День сміху, 200 років, вулиця Гоголівська.

Наведений матеріал показує, що порівняно з іншими одиничними реакціями більший відсоток відповідей-реакцій (власне індивідуальні реакції) породжується досліджуваними безпосередньо на основі стосунків суміжності або схожості, що існують між змістовними одиницями мовлення і мислення. У решті випадків це або стандартні реакції, тобто реакції, що породжуються, головним чином, на основі функціональної суміжності, спільного розташування слів у текстах, – асоціації вживання, або реакції, одиничність яких пояснюється, перш за все, певною формальною відособленістю, – одиничні члени словотворчих гнізд, реакції-словосполучення.

Спостереження над особливостями організації і структури родинних (однойменних) асоціативного і ситуативно-тематичного полів дозволяють виявити цілий ряд загальних закономірностей у їх будові. Це зайвий раз підтверджує правомірність інтерпретації асоціативних полів як прямих психологічних аналогів відповідних ситуативно-тематичних полів. Отже, асоціативні поля правомірно можуть бути розглянуті як тематично однорідні лексичні об'єднання, що задаються і організовуються словом-стимулом-реакцією, тобто, по суті, теж словом-темою [2, с. 42].

У межах експерименту на основі запропонованих реакцій-відповідей можна визначити наступні найбільш поширені асоціативні групи: "продукти діяльності" Гоголя – книги (5), твори (7), п'єси (1), поезія (2); "літературні герої" – одиничні асоціації чорт, привид, нечиста, Вакула, Оксана; "літературні твори" – "Вій" (10), "Вечори на хуторі біля Диканьки" (7), "Мертві душі" (7), "Ніс" (6), "Ревізор" (2), "Тарас Бульба" (2), "Портрет" (1); "рівень визнання" – визнання (1), відомий (2), відома людина (1), талант (1), знаменитий (1), знаменитість (1), геніальність (1), геній (3), "події життя та смерті" – летаргічний сон (1), похований заживо (1); "місце навчання та проживання" – Україна (1), Полтавщина (1), Ніжин (1); "пам'ятні місця та знаки" – університет (38), бібліотека (1), статуя (1), День сміху (1), музей (4), пам'ятник (4), 218 аудиторія (1), 200 років (1), Гоголівська вулиця (1), сходи (2), Labore et zelo (1); "професійна діяльність" – письменник (28), поет (1); "навчальний предмет, який знайомить з іменем Гоголя" – література (7), зарубіжна література (1); "Гоголь-людина" – людина (1), дядько (1), чоловік (1), особа (1), Микола (2); "оцінне сприйняття письменника та його творчості" – екстравагантний (1), глухий (1), безпомічний (1), мудрець (1), цікавість (1), жахи (1), філософ (1); "місце та спосіб представлення творів Гоголя" або ж "захоплення Гоголя" – театр (1), сцена (1), спектакль (1). Це говорить про те, що на верхньому, найбільш загальному рівні організації асоціативного поля всі його елементи як відносно слова-стимула-реакції, так і відносно один до одного об'єднуються на основі власних тематичних стосунків.

Отже, дослідження даних асоціативного експерименту на слово-стимул-реакцію "Гоголь" дозволяє стверджувати, що поведінка досліджуваних в асоціативному експерименті повинна бути оцінена як власне мовленнєва діяльність, що мотивована виключно умовами завдання експериментатора і підкоряється цим умовам, хоча саме завдання обумовлене пізнавальними потребами дослідника. Переважна більшість реакцій, даних в асоціативному експерименті, є некомунікативними (непредикативними і немодальними) текстами-виразами, що є штучними моделями примітивних текстів-висловлювань, які породжуються людьми в результаті здійснення ними природних мовленнєвих дій і операцій з різною метою у різних видах діяльності.

В основі практично всіх реакцій, отриманих в експерименті, лежать стосунки суміжності або схожості (асоціації детермінацій і класифікаційних) між членами асоціативних пар. В опосередкованих реакціях відношення суміжності або схожості існують не із словом-стимулом-реакцією, а з деяким (формально невираженим) членом асоціативного ряду, який уже у свою чергу знаходиться в певних відношеннях зі словом-стимулом.

Породження вербальних асоціацій досліджуваними безпосередньо в експерименті має цілий ряд істотних особливостей. Як правило, процес

асоціювання в спеціально поставленому експерименті здійснюється, перш за все, на основі функціональної суміжності, тобто тут відбувається процес автоматичного тиражування стереотипних асоціацій: це або власне стандартні (відтворювані) реакції, або реакції, певним чином з ними співвідносні і такі, що змикаються, тобто реакції, одиничність яких пов'язана лише з формальними відхиленнями від стандартних, що у ряді випадків пояснюється також відхиленням від умов завдання (реакції-словосполучення). Власне індивідуальні реакції (13,5% реакцій) породжуються досліджуваними в асоціативному експерименті на основі відношень суміжності і схожості в результаті творчих, пошукових процесів.

На рівні організації асоціативного поля як складного цілого абсолютно всі його елементи, незалежно від їх останніх характеристик, об'єднуються на основі власних тематичних стосунків, у межах яких виявляються всі інші види зв'язків і стосунків, можливих між номінативними одиницями мови, – синонімічні, антонімічні і так далі. Дослідження даних асоціативного експерименту показало, що як саме асоціативне поле, так і його мінімальна одиниця – асоціативна пара – є досить складними утвореннями, дійсна природа яких може бути зрозумілою і поясненою лише на основі комплексного вивчення всіх їх істотних сторін на лінгвістичному, психолінгвістичному і психологічному рівнях.

Література

1. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.

2. Мартинович Г. А. Вербальные ассоциации и организация лексикона человека / Г. А. Мартинович // Филологические науки. – 1989. – № 3. – С. 39–45.

3. Мартинович Г. А. Типы вербальных связей и отношений в ассоциативном поле / Г. А. Мартинович // Вопросы психол. – 1990. – № 2. – С. 143–146.

4. Сахарный Л. В. Введение в психолингвистику : курс лекций / Л. В. Сахарный. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1989. – 184 с.